

ԱՆԱԿԻՏ

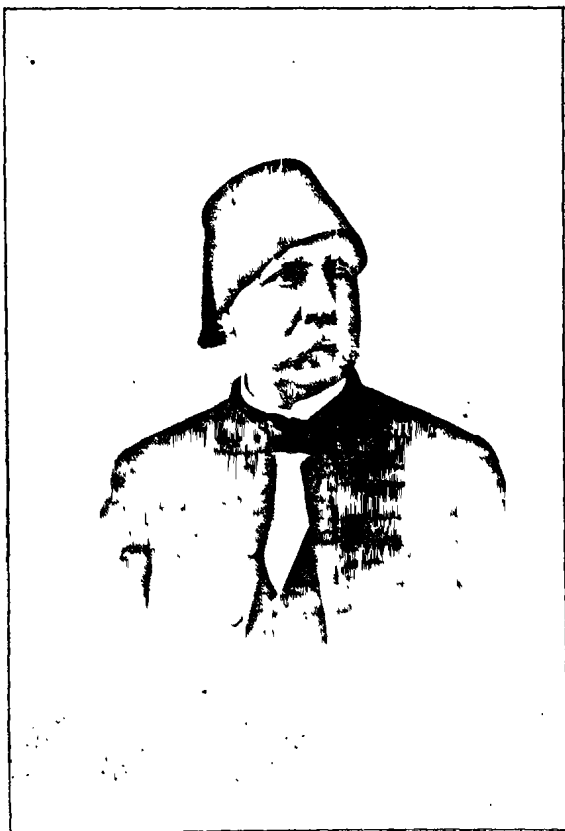
ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1899

ԹԻԻ 4

ՀԱՆԴԵՍ ՓԱՇԱ

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

Ծաւազին ու երկարածիկ ոգեւարէ մը յետոյ, ահա կը կորսնցնէք մեծ մտքի ու մեծ սրտի մարդը, որ իր կեանքին ամենէն փառաս. որ սիրտը ու ինքնակամը «հայր» անուանակոչութիւնը ուրով իր ձեռքովը գերութենէ փրկուած ֆելլաւները զինքը պահեցին, եւ զոր մէնք Հայերս պիտի դասենք շարքին մէջ այն բարձր դէմքերուն որոնք մեր ցեղին կարողութիւնները իրենց գերագոյն զօրութեամբը արտայայտեցին :

Դիպուածը զինքը նետած ըլլալով օտար երկիր մը, պարագաներն ու անմիջականապէս կատարուելիք գործի մը պայծառ ու տիրական ըմբռնումը զինքը կապած ըլլալով այդ ճնարողութեան հայրենիքին, Նուպար իր ուժերը յատկացուց Եգիպտոս մը վերաստեղծելու ձեռնարկին : Նկարագից ու վիպական հրապուր մը կար այդ գաղափարին մէջ, որուն հողը Մենեմ-մէտ-Ալի պատարասած էր, եւ զոր Նուպար ուղեց ամբողջապէս իրականացնել : Հին պատմութեան վերագոյն էջերուն ազդեցութեամբը կազմուած, իր երիտասարդ հոգին տեսնել ունէր վաղեմի մեծութիւնները արթնցնելու : Միւս կողմէ, Արեւելքի մէջ անկրկն ծնած, մօտէն կը ճանչնար խորին փառութիւնը ուր արդի Արեւելքը, երբեմնի մեծաշուք գաղափարականութենէն մերկացած, դանդաղօրէն կը մեռնէր, կը ծամուլութեան, ագիտութեան եւ բնութեան բեռին տակ : Եւրոպական կանոնաւոր կրթութեան մը շնորհիւ, իւրացուցած էր արեւմտեան արդի քաղաքակրթութեան յստակ ու աշխիւ սկզբունքները, արդարութեան տեսնել, ազատութեան սերը, հասարակ ճանապարհներու եւ զգոյնի համար լուսաւոյն կենսել մը, յարգանքը Օրէնքին : Բղձաց փոխադրել իր Արեւելքին մէջ ինչ որ Եւրոպան սկսած էր գործադրել : Ուղեց եւրոպացիներ Արեւելք :

Իր պատմական ուսումնասիրութեանցը մէջ յուզմունքով կանգ առած էր Ձմէկի կայսեր, Ներսէս զօրավարին վրայ, երկու մեծ հայազգիներուն որոնք բիւզանդեան կայսրութեան ամենէն հզօր դէմքերէն եղած էին : Անոնք իրեն վստահութիւն ու քաղութիւն ստաւ էին, եւ հաւատքը թէ իր ցեղը կարող էր այսպարհի թաւերաբեմին վրայ ամենէն բարձր դերերը կատարել : Երազեց Ձմէկի մը ըլլալ :

Աւելի մեծ եղաւ քան Ձմէկիլը : Փոկասի

յաջորդը արիւնի հերոս մըն էր : Նուպար արդարութեան պատերազմիկը եղաւ :

Ինքը, միևնալը, յաջողեցաւ մահմետական բարբարոսութեան ձեռքէն զերծանել Եգիպտոսը, անգլաբարս, առանց բուռն ցնցումի, շքեւորի. առասպելական ճարտարութեան մը, հանձնարեղօրէն գիտնալով գործածել մարդիկը, օգտուել պարագաներէն, հաշուել հաւանականութիւնները : Միևնալը՝ կ'ըսեմ, որովհետեւ Եգիպտոսի մէջ ուր կը գործէր, տեղական տարրը, բացարձակապէս ստրկացած, անկարող էր իրեն օժանդակ ըլլալ, ու եւրոպական կառավարութիւնները աւելի Եգիպտոսը գրաւել կ'ուզէին քան Նուպարի ծրագիրը գիւրացնել : Նուպար գիտցաւ ներդաշնակել ամենէն հաւանական շահերը, Եգիպտոսի փոխարքային համար ստացաւ ինքն իր անձնական պատուանունը որ Եգիպտական կէս-անկախութեան մը նուիրագործունէ էր հանդարտօրէն շնորհուած, եւ վերջապէս հաստատեց իր ան-Իստամբուլը, որոնցմով եգիպտացի ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան ուժ մը կը գտնէր իր տեղական բռնաւորներուն խարազանին ինչպէս օտարազգի շահագործողներու անգլութեանը դէմ :

Այդ գործը զոր Նուպար ի գլուխ հանեց, Հայոց գործ էր էականապէս : Եւրոպական քաղաքակրթութեան Արեւելքի մէջ տարածման միջնորդի պէրը, զոր Նուպար յաղթականօրէն կատարեց, մեծ դերն է Հայուն : Եւ արդէն ոչ ոք այնքան խորապէս Հայ եղաւ որքան իր բուլանդակ կիսները օտարութեան մէջ անցուցած այդ մարդը, որ հայերէն շատ քիչ գիտէր : Յեղին հոգին ունէր, այն ապստամբ, անհանդարտ ու հպարտ հոգին, ամէն լուծ կրճող, արդարութեան ու ազատութեան յաւիտենապէս ծաղաւ : Ու միանգամայն ճապարհ փառք, անվիշտը հաստատամտութիւնը եւ լեզուանքի ու խորամանկ նրբութիւնը ունէր իր ցեղին : Գիտէր այդ ամէնը եւ հպարտ էր Հայ ըլլալուն : Ամէն տեղ, ամենուն, միշտ հռչակեց իր հայութիւնը :

Իր ցեղը պիտի պանծայ իրով, ինչպէս ինքը կը պարծնար իր ցեղով : Իր անուրը յարգանքի կը հրաւիրէ օտարները հայ ազգին նկատմամբ : Նուպարի մահուան առթիւ եւրոպական մամուլն մէջ երեւցած քաղաքակրթ. յօդուածները, մեծ հանգուցեալին ներբողին հետ, ներողորդ էր հիւսնէ այն ցեղին որուն կը պատկանէր անիկա :

Մահուանը երկրորդ օրը, յուզուած ու հապճեպ գրչով մը չէ որ կարելի պիտի ըլլայ մահ-

րամասնաբար վերլուծել այդ ամբողջ կեանքը՝ կենտոտ ու թելադրական։ Ատի ամենին ճոխ ու գեղեցիկ նիւթերէն մէկն է որոնց ուսումնասիրութիւնը պարտքը պէտք է ըլլայ արդի հայ սեփունչին։ Պիտի նախընտրեմ ամփոփել Անանիիսի այս թուօտն մէջ եւրոպական մամլոյն կարծիքը մեր ողբացեալ ազգակցին վրայ, եւ անուշտ լաւագոյն պիտի ըլլայ, մեր ազգային համեստութեան զգացումը յարգելու համար, որ օտարներու բերնէն լսէ մեր հասարակութիւնը այն բոլոր հիացումը որուն արժանի եղաւ Նուպար։ Ես միայն մէկ քանի բառ պիտի բռնեմ ներքին մարդուն վրայ, զոր պատիւ ունեցայ մօտէն ճանչնալու, եւ որ նոյնքան մեծ էր որքան զործինը։

Առաջին վայրկեանէն, իր անձին բարձր հրապոյրը գրաւեց զիս։ Պոլիս, իմ սերունդիս ոչ ոք բացատրած էր Նուպար փաշային նշանակութիւնը։ Այդ անուշով հեռաւոր, օտար եւ անմատչելի էակի մը գոյութիւնը իմացած էինք միայն։ Եւ անոնին հազուադէպ յոյսիցմանը միշտ կ'ընկերանար «Հայոց համար ոչինչ ըրած է» դանդաղը։ Այդ միջոցին, Բարիզ, արդէն հրատարակած էի Քրիստոսական ճանդէսներու մէջ մէկ քանի յօդուածներ Հայոց արդի կացութեան, մէջէնդին ասպտամբութեան, հայ պրականութեան վրայ, ինչպէս նաեւ Les massacres d'Arménie տիտղոսով գիրքը, որ, Բլէմանտի յառաջաբանով մը, աղմուկ հանեց բարիգեան մամլոյն մէջ։ Նուպար, այդ գրքէն հետաքրքրուած, ուզած էր զիս տեսնել։ Գիտեսք թէ ի՞նչ ունեցած, ամբարտաւան ու անկիրթ արարածներ են ընդհանրապէս քիչ շատ «գիրք» ունեցող հայ «ջմրէ»ները։ Եւ կ'երեսակայէի, ոչ անուշտ այդ անշնորհ տիպարներուն նման մէկը, բայց զոնէ բարձրայն, արհամարհող, ինքնապէս անձ մը, տեսակ մը արեւելեան փաշա, ինչպէս կ'ընէին։ Գտայ քաղցր ծեղկերի մը, Բայրական խաղաղատանքով, նահապետական բարութեամբ, ու ամենէն եւրոպական, ամենէն նուրբ ու շնորհալի քաղաքավարութեամբ։ Խրախուսեց զիս այն չնչին ծառայութեան համար զոր կրցած էի մատուցանիլ ազգային դատին, եւ զոր ինքը կը հաճէր կարեւոր նկատել։ Խոստացաւ իր օգնութիւնը Հայր Եւրոպային ճանչնելու համար կատարուած ամէն փանքերու Դաւանաբար դանդաղեցաւ մեր յեղափոխականներուն տղայա-

կան, աննպատակ, անհաշիւ զործունէութենէն։ Ու տեսայ այդ եօթնամասնամայ մարդը, փառքով ու վայելքներով յղիացած, որ կը խնշըշար, կը մօրմուքէր մտածելով անպիկ կացութեանը ուր ինկած էր հայ ժողովուրդը մատուցէն ի վեր։ Բազմակուտակ փորձառութեան մը վրայ հիմնուած այդ պայծառ դատողութիւնը, իրական կացութեան ճշգրիտ ու խորին այդ զգացումը, եւ նրբամիտ, փայտայական ու համեղ խօսուածքը զոր ունէր այդ մօղիք, ինքի այդ օրը մխիթարիչ յայտնութիւնը բրին կատարելագործուած Հայուն, Հայուն որ թերութիւնները վանած է եւ ունի յատկութիւնները միայն իր ցեղին։ Այդ օրէն պիտեայ, մինչեւ ծագումն իր հիւանդութեանը որ զինքը մահէն առաջ անշարժացուց, կրցայ մտերմօրէն զինքը ուսումնասիրել։ Տեսայ ո՛րքան ցաւալի սխալ մը զործած էր մեր ազգը՝ չգիտնալով օգտուիլ այդպիսի մարդէ մը։ Իրաւ է որ Նուպար քաղաքներն եղած էր եգիպտական հայրենիքին, բայց երբեք մոռցած չէր ցեղը որուն կը պատկանէր, եւ նոյն իսկ մոռցած չըլլալուն ապացոյցները տրւած էր մէկէ աւելի անգամ։ Եւ եթէ իր ցեղը զինքը հասկցած, զնահատած ըլլար, եթէ իր ցեղը ուզած ըլլար զիմը անոր ուժերուն, Նուպար իր ներքին մեծագոյն բազմաձեւէն գոհացում տուած պիտի ըլլար իր տաղանդը ծառայութեանը զինքով իր ցեղից որ հիացմամբ կը սիրէր։ Քանի՜ անգամ լսած եմ իր դաւանութեամբ տրանջալը այն պաղ անտարբերութեան համար որով իր ցեղը զինքը պաշատած էր։ «Եւ, կ'ըսէր, կեանքս նուիրեցի եղպուտսի, որովհետեւ բաղդը իմ առջիս այդ գործը հանեց, հրապուրեցայ անկից, եւ կապուեցայ Բայց օտար երկրի մէջ այդ գործունէութիւնս երբեք ինքի չմոռուց որ Հայ ան եմ. երկու երեք բան ըրած եմ ցեղիս հմար, բայց կը կարծեմ թէ ատոնք անեմէն կարեւոր բաներն են որ կրնայի ընել. Հաօգիւղի Շահապարեան վարժարանին հաստատմանը օգնեցի նիւթապէս. Վ. Լանկուային 25000 Քրանք տուի որպէս զի Հայոց պատմութիւնը Ֆրանսերէնի թարգմանի եւ Ֆրանսայի ճանչնէ Հայոց անցեալը. Եւ Պերլինի վեհաժողովին ստեղծ, ծրագիր մը պատուարեցի հայկական գաւառներուն համար եւ առաջարկեցի որ ես ներկայացնեմ զայն վեհաժողովին։» Այդ երեք գործը ամբողջ ուղեգրի մըն էին իրօք, զարգացնել Հայոց միտքը, ճանչնել հայ ազգը Եւրոպային, ու եւրոպական քաղաքականութեան նպատակներ մէկ բո-

պէին՝ հայկական գաւառներուն մէջ հաստատել եւրոպական վարչութիւն մը՝ հիմնուած օրէնքի եւ արդարութեան վրայ։ Իր կենտրոնին մէջ ցաւը եղած էր այդ անհայտագողութիւնը զոր իւրին ցուցուցեր էր հայ ազգը։ Քսան անգամ դարակէն հանած է իր ծրագրին զեղնած տետրակիւր, եւ գորգուրանքով, տրամութեամբ ու խանդավառութեամբ կարգացած է զայն ինծի (1)։ Եւ կը կրկնէմ հոս ինչ որ գրեցի արդէն․ կարելի է որ այդ ծրագրին նոյնութեամբ իրագործուի արգելքներու բաղնէր, բայց հայ ժողովրդին յանցանքը այդ պարագային ոչ այնչափ այդ ծրագիրը, որչափ նոյն իսկ անձնական միջամտութիւնը նոյնն էրլաւն է այդ մարդուն, որ իր ճարպկութեամբը անկարելիին կարելի բրած էր եղիպատոսի մէջ, եւ որ անուշտ, անգամ մը որ հայկական գործը ձեռք առնէր, միջոցը պիտի գտնէր ու է գործնական արդիւնք յառաջ բերելու։

Ինքզինքը հայկական գործունէութեան մը նուիրելու փորձը չյաջողելով, Նուպար նորէն եղիպատոս կը դառնար, ուր նոր մաքառում մը կը սկսէր իր հիմնած գործը պաշտպանելու համար անդիական զօրութեան ղեմ։ Երբ սակայն Սասունին ջարդերուն լուրը պայթեցաւ ու Եւրոպայի մէջ հայկական խնդիրը սկսաւ նորէն կայծկլտալ, Նուպար ինքնաբերաբար 15,000 ֆրանք զրկած էր Վերեալի վանքը, որպէս զի ֆրանսերէն դիրք մը հրատարակէն Հայոց անցեալն ու ներկան Եւրոպային ծանօթացնող, գիրք որ դեռ չհրատարակուեցաւ դժբաղդաբար Այդ միջոցին, Նուպար, զործէ վերջնապէս քաշուած, Բարդի եկաւ Նաստատուիլ։ Եւ այդ վայրկեանէն մինչեւ իր մահը, հակառակ այն դառնութեան զոր ազգը իրեն պատճառած էր, իր միտքն ու սիրտը նմուշնապէս հայ ժողովրդին կացութեանը առօրին, չիմա ծեր, մէկ սրունքը ձիէ անկում մը հաշմուած, եւ մաքով ալ խռնէր։ Հայկական խնդրոյն այս դեր մը խաղալ իւր զիւանազետ Բայց իր հանրամանօք եւ յարգուած անձի կշիռը բերաւ այդ հարցին կողմը։ Հրապարակաւ յայտնեց, կրկնեց, պիտեց թէ իր չարչարուած ազգակիցներուն հետ էր սրտով․ ամէն հայտէր ցոյցի իր քաջակրթութիւնը, ամէն հայտէր Եւրոպացոյ իր երախտագիտութիւնը հասցուց, եւ այսպէս

ունեցաւ իր կարեւոր բաժինը Եւրոպայի մէջ ի նպաստ Հայոց հանրային կարծիքը արթնցնելու գործին մէջ։ Նոյն ատեն, աւելի անմիջական եւ աւելի ընդարձակ ծառայութիւն մը մատուց իր ազգին, հազարաւոր խեղճներ անօթութենէ փրկելով, կարելի չէ հաշուել այն բոլոր օգնութիւնը զոր իրմէ գտան զգալիքներէն միապաւած անհամար Հայեր։ Եղիպատոսի գաղթականները մեծ մասամբ իր շնորհիւր կրցան ապրիլ ամիսներով․ Բարդիի ապաստանարանը իր նուէրներով ղրմացաւ։ անգլիական եւ զուիցերիական նպաստամատուց ընկերութեանց զրկեց մեծաքանակ գումարներ, եւ գիտե՞ք որ պատարարքին ձեռքով նոյն իսկ երկրին ուղղակի հասցուց իր նպաստը։ Հիանալին, այդ անպատաւ առատաձեռնութիւնը չէր այնչափ՝ որչափ եղանակը որով կը զգար եւ կը կատարէր զայն․ կը ճանչնանք հայ օբարեարարները որոնք քսան ֆրանք տըւած ատենին ձեռքերին երկինքը կը բարձրացնեն՝ ազգին համար սնանկացածի յուսահատ ձեւերով․ հանդարտ, պարզ, անխօսուկ, Նուպար իր օգնութիւնները կը սահեցնէր մութիւն մէջ, ղեպ ի նպատակը, առանց հաշուելու, առանց նորհալարութեան կամ աղմկալից զովաւանքի ապասելու, պարտք մը կատարելու ներքին զոհուակութեամբը․ եւ կը մշտէ իր սիրուն ձեւը, այն արեւելեան շարժումը որով ձեռքը կտրծէին կը դնէր, երբ իր բարեգործութեանց ակնարկութիւն ընդ ըլլար, Պա՛ռքս է՝ քսիլ ուղեղով։ Բաց ի նուիրատուութիւններէն փաստականներուն ու որբերուն համար, Նուպար յանձն առաւ միանշամայն այն ծախքերը որով կատարուեցան Բարդիի մէջ Հայոց մասին մէկ քանի հրապարակախօսութիւններ, եւ հրատարակուեցան մէկ քանի գրքեր, եւ օգնեց բազմաթիւ ուսանողներու որոնք վերջին դէպքերուն հետեւանքով ապրուստի ամէն միջոց կորսնցուցած էին։

Իր նւթական բարեգործութիւններուն չափ, թերեւս աւելի, կարեւոր բարիք մը, զոր Նուպար իր շուրջը, մեր մէջ, սփռեց, իր պաշտօն ու հանդարտ մտածումն էր, իր յորդորը զրական գործունէութիւն մը, իր գաղտնի յախուռն ու անխիղճ խլրառամին դէմ, այն ամբողջ միաստուն ու փորձառու դասը զոր տուաւ իստիլ, խուճ մը Հայերու, իր բարեկամական խօսակցութեանց մէջ։ Իր ազնեցութիւնը վըճռական եղաւ այն ձգտումին մէջ զոր ունեցանք մեր ազգային գործունէութիւնը քննութենէ անցնելու, մեր հանրային ձեռնարկներուն մէջ

(1) Անախիտօ յառաջկալ Թուր պիտի ծրատարակենք Նուպար փաշայի ծրագիրը։

գիտակից ուղղութիւն մը մտնելու : Ինքը եւ ոչ իսկ գոյութիւնը դիտցաւ այդ յօգուածներուն որ գրուեցան : Բայց իրմէ՛ ըզխեցաւ «մտածելու եղանակ մը», որ այդ առողջ ուղղութիւնն ծընունդ տուաւ : Եւ ատիւ ամենէն կարեւոր ծառայութիւններէն մէկն է զոր Նուպար մատուցած եղաւ իր ազգին :

Իր տունը, զոր «հայ տուն» կոչուելու մէջ հաճոյք կը զգար, վայրկեան մը իրօք հայկական կեդրոնաւայր մը դարձաւ : Ամէն անկիւնէ եկած Հայեր հոն իրարու կը հանդիպէին : Բարիզէն անցնող ամէն Հայ որ տիտղոս մը կամ նշանակութիւն մը ունենար, կ'երթար տեսնել Նուպարը որ մեր «մեծ ծերունի» եղած էր : Աշխարհին ամէն խորհրդէն Նուպարին վրայ կը տեղադրէին խնդրանքներ, խորհուրդ հարցնող դիմուհներ, յարգանքի արտայայտութիւններ : Տեսակ մը աշխարհական կաթողիկոս դարձած էր : Եւ այդ դերը կատարեց վեհութեամբ, պարզութեամբ, եւ մեծ քաղցրութեամբ : Սըխալ ճամբէ հտ կեցնելու համար, օգտակար ըլլալու համոզումով, ընդունեցաւ մինչեւ անգամ . . . Նուպարեւոր . մեր Ազատիչը պարզած էր ծերունի դիւանագէտին իր ամբողջ վիթխարի ծրագիրը : «Մինչեւ հիմա թերեւս չէիք գիտեր Եւրոպային արամադրութիւնները, պատասխանած էր Նուպար իր բարի ժպիտովը, բայց հիմա որ գիտէք, այլեւս ոճրագործութիւն պիտի ըլլար, այնպէս չէ՛», միեւնոյն ընթացքը շարունակելու Գոնհիկ բաղդախնդիրներ շահագործել փորձեցին զինքը, աներես մուրացկաններ տանը դուռը ափ ափին, գտնուեցան հրէշներ որ սպառնական նամակներ զրկեցին կամ զինքը նախախնդրներով ողողող գրութիւններ՝ որովհետեւ իրենց պահանջած գումարը չէին ստացած : Ինքը, արտմած այդ ամենն, երբեմն ալ գգուած, կը շարունակէր սակայն, լուիկ, բարութեան գործը զոր ստանձնած էր ինքնաբերաբար :

Իրեն ու մարդերը միշտ նկատած էր բարձր հայեցակէտէ մը : Եւ կը տեսնէր յստակ ու ճիշդ : Ոչ ցեղի, ոչ կրօնքի, ոչ կուսակցութեան ատելութիւնները ճանչցած էր երբեք : Իր տարրերնայէն հաստարակչիս միտքը անձնական ու տեղական կրքերուն աղղեցութիւնը կը թօթալէր : Իր գործունէութիւնը, թէպէտ ձեւին մէջ բացարձակապէս զրական, զուտ գաղափարի մը վրայ հիմնուած էր : Եւ կարելի է արդէն Նուպարը յստակնայել սա երկու բառով՝ «դրական գաղափարապաշտ մը» : Այդ «գործի

մարդ»ը, որ կ'ատէր անամէջ երազանքը, ամենաշնորհ խանդավառութիւն ունէր մեծ գաղափարներու համար, միայն թէ իրեն համար «մեծ գաղափարները» իրականանալի գաղափարներն էին : Իր գլխաւոր «գաղափարը», որ իր կեանքին ատանդքը եղած էր, Արդարութիւնն էր : «Ես աւելի վարչապետ մըն եմ քան զիւսանալէս մը» կ'ըսէր : Դիւանագէտը պարտաւորիչ նենգութեանց եւ անխուսափելի կողմնակալութեան մարդը կ'ըլլայ : վարչապետը տեսակ մը դիւանական է, մարդկային հաւաքական կեանքին պայմաններուն հեշտացումն ու զանաւորումը լարող միտք մըն է : Եւ արդարեւ, Նուպարի գործը եղած է՝ սկիզբէն մինչեւ վերջը՝ գտնել միջոցներ մարդկային յարաբերութիւններուն մէջ աւելի՛ արդարութիւն, աւելի՛ կանոնաւորութիւն գնելու համար : «Բոլոր միւս խոշոր բաները խախտու են, կ'ըսէր, Արդարութիւնը միայն իրական է : Ամրողը կեանքս այդ բարոր կրկնած եմ : Թող օրէնքը հաստատուի ամէն տեղ, ամէն կրօնքէ, ամէն ազգութենէ, ամէն կուսակցութենէ վեր, եւ մարդոց յարաբերութիւնները պիտի հեշտանան, եւ շատ մը խնդիրներ, շատ մը կոտորներ պիտի ինքնին լուծուին : «Ես, կ'աւելցնէր կատակով հարատւութեամբ մը, իմ հանգարտ երեւոյթիս տակ ամենն մեծ յեղափոխականը եղած եմ գործիս մէջ. եւ առանց արեւին յեղափոխութիւններն են որ ամենէն տեսական, ամենէն իրական արդիւնք կուտան : Ծածախ կարգացած է ինքի հատուածներ իր Յուշագրութիւններէն, որոնք շահական են արեւելեան զրոյցի մը պէս եւ տեղ տեղ գեղեցիկ՝ ճշմարիտ դիւցազնբարոյութեան մը պէս : Նուպարին հոգին այն օր պիտի ճանչցուի աւարողչապէս որը այդ դիրքը հրատարակուի (1), չեմ գիտեր աւելի սրտաշարժ ու վեհ էջ քան այն զոր դեռ կը յիշեմ՝ իր յստակ, կենդանի կարգացած եղբոր, եւ ուր կը պատմէր իր յուշգրութիւնը երբ Եղիպատի ինքնապարտութեան գործը յայնդեցնելու համար առաջին անգամ Պոլիս կ'երթար : Կտեղծագործութեան անձկութիւնը, աւելուր, հաւատքը եւ վրդովումը կային հոն : Նուպար իր գործը զգացած է ինչպէս մեծ պաշ-

(1) Այդ «Յուշագրութիւններ»ը զոր հրատարակելի առաջարկած են արքեպիս Բարսեղ Երզնկեցի և Բարսեղ Լուստաւեր Բայան Սեւջիբեհի, եւ մէկ քանի մեծ գրատուներ, պիտի մասնաւորապէս մեր անուիկ, հանդուցալիկ կամքին համեմատ : Երբ Յրանստեղծ բնագիրը տպագրուի, այժմէն արտօնութիւն ստացած ենք հայերէն մարգմտութիւնը հրատարակելու «Անաթոլի» մէջ :

տուն մը ճակատագրին իրեն յանձնուած : Եւ առանց իր գործին այդ վեհաշուք ըմբռնումին, որ իրեն տուած է անսպասու վիթխարի տուկուտութիւն մը, անկարելի պիտի ըլլար բացատրել որ Նուպար յաշողած ըլլայ ունեւոր, տարիներով, պէտք եղած հաստատամտութիւնը, սրատեսութիւնը, հաւատքը եւ ճարպկութիւնը որով եզրկատար Թուրքին լուծէն խլեց եւ որով հիմնեց իր Սառն Դատարանները, զոր ոչ Սաիվը կըրցաւ երբեք քայքայել, ոչ իսկ Անգլիան՝ երբ Եզրկատար իր իշխանութեան տակ առաւ : Զարմացմամբ տեսայ որ լրագրիներէն ոմանք Նուպարի գործը զեղեցիկ միժմած մը համարած էին. չեմ կարծեր որ իր բոլոր նպատակը եզրկատար կան պետութիւն մը կանգնել եւ երկրին բոլոր տարրերուն վրայ երկպակման տարրը գերիշխան դարձնել եղած ըլլայ : Նուպար «ազգայնական» ձգտում չուներ : հայկական Զարդերուն ամենէն քստմնելի շրջանին անգամ, իր բերնէն ատելութեան բառ մը չստեղծ Թուրք կամ բուրձ ցեղերուն դէմ : այդ ամբողջը կը նկատէր արդիւնք յոռի վարչութեան մը եւ ոչ թէ այս ինչ կամ այն ինչ ցեղին յանցանքը : Նուպարի գլխաւոր նպատակը արեւելքի մէջ հաստատելն էր Օրէնքին յաղթանակը, որպէս զի ոչ մէկ անհատ չկարնար այլեւս կեղեքել կապկպած մարմինները, եւ որպէս զի ոչ մէկ ցեղ չկարնար ճնշել ուրիշ ցեղեր : Երբ դինքը «Արեւելքի Քաճուր» ուղեցին անուանել, մերժեց այդ հոյակապ տիտղոսը, նախընտրելով ինչուի «արդարութեան արտոյնանը Արեւելքի մէջ» : Նոյն իսկ Անգլիոյ տիրապետումէն յետոյ, այսօր, Նուպարի գործը կը մնայ կանգուն : իր դատարանները կենդանի են, եւ պիտի մնան : Անգլիայ զանոնք ջնջելու անխոհեմութիւնը պիտի չգործէ : Անոնք չնորձիւ եզրկատարի ժողովուրդը յաւիտենական ազատ է ճնշում : Անգլիոյ հովանաւոյն տակ, կանոնաւոր եւրոպական վարչութեամբ մը, այդ կէս-անկախութիւնը զոր եզրկատու ունի այսօր, միակ կարելի բանն էր այդ երկրին մէջ ուր ֆելլա տարրը, որուն տկարութիւնը Նուպար խորապէս զգացած էր, երբեք պիտի չկարնար ինքզինքը կառավարել իթէ ինքնիշխան Թուրքեր : Նուպար կ'ուզէր միեւնոյն բանը ընել Հայաստանի մէջ, կ'ուզէր Օրէնքը հաստատել հոն ամէն ցեղերէ, ամէն կրօնքներէ վեր, եւ ոչ թէ կառնել Հայկական Տէրութիւն մը, ինչպէս կը գրէ Էօմէն-Մելքիոս տը Վոկիւէ (1) : Կը յուսար որ արդարութեան

(1) Ֆիլաոս, 17 յուն, 99

հաստատմամբ, ցեղերը չկարնայով այլեւս իրար կեղեքել կամ շահագործել, բնական շարժումով մը իւրաքանչիւր ցեղ պիտի խմբուէր, աճէր ու զարգանար իր յատուկ կեդրոնին մէջ, առանց մին միւսին վնասելու : Եւ որովհետեւ հաւաքեց ունէր հայ ցեղին մտաւորական զօրութեանը վրայ, անշուշտ կը մտածէր թէ այդ պայմաններուն մէջ, Հայուն համար ինքնին պիտի լուծուէր իր ցեղական ինքնուրոյն բարգաւաճման խնդիրը : Բայց Հայաստանի հարցը աւելի կ'անոտ էր քան եզրկատարը : ներքին եւ արտաքին պատճառներ արգելեցին, ինչպէս գիտենք, որ Նուպար փորձէր իր սիրական զաւակաբուն այդ ամենէն սիրելի երագործումը :

Այդ բարձրաքայտեց ըմբռնումով էր որ կը հասկնար եւ կը սիրէր իր ցեղը : Ազգայնական զգացումներուն զարգացման համար, լեզուն անհրաժեշտ տարրն է : Եւ Նուպար հայերէն չէր գիտեր : լեզուէն դատ, ցեղի մը միջավայրին, ատելութիւններուն ու համակրութեանցը մէջը մանկութենէն ի վեր ապրած ըլլաւ կարեւոր դեր մը ունի : Եւ Նուպար ութը տարեկանն օտար երկրի ինկած էր : Ինքզինքը Հայ կը ըզգար՝ մտաւորապէս : Եւ առանց կրքի, առանց սովորութեանց ու միջավայրի ճնշողական ազդեցութեան, կը նկատէր ցեղը որուն կը պատկանէր : Ատով, զերծ մնալով էր այն բոլոր միամիտ, արտաշարժ ու վտանգաւոր ինքնահաւանութիւններէն որով մեր շովէնները կը տեսնեն մեր ազգին պատմութեանը մէջ այն բոլոր մեծութիւնները զոր չենք ունեցած : Նուպար կը տեսնէր ցեղին այն մեծութիւնները զոր մինքը ընդհանրապէս չենք տեսներ, եւ որոնք իրականներն են : Մեծ ազգ մը չենք եղած մենք, կ'ըսէր, եւ չէինք կրնար ըլլալ՝ աշխարհագրական այդ անճոռնի դիրքին մէջ : Ուշիւ, հպարտ, յամառ ու դիմազկուն ժողովուրդ մը եղած ենք : ամէն լուծի դէմ գլուխ վերցուցած ենք : Ասիոյ մէջ եւրոպական քաղաքակրթութեան յառաջապահ գունդը եղած ենք : ահա Հայուն մեծութիւնը : Բայց մեծ ազգ մը չենք եղած, մեծ քաղաքակրթութիւն մը չենք կրցած հիմնել, ինչպէս Պարսիկը, Արաբը կամ Յոնը : Հայը մեծ կրցած է ըլլալ միայն անհատապէս, եւ օտար երկրի մէջ, ուր պայմանները ներած են իր կարողութիւնները ամենայն ազատութեամբ զարգացնելու : Հայաստան մը, ճշմարտապէս անկախ ու մեծ Հայաստան մը, թեւեւ երբեք գոյութիւն չէ ունեցած : բայց գոյութիւն ունեցած են մեծ Հայերն » Եւ կը յիշէր

սասնեղեմ հայազգիները որոնք Բիւզանդիան գահուս վրայ բաղձած են, ու այն մեծ Հայերը որ Ռուսաստանի, Եղիպտոսի, Բուլղարի մէջ եւ այլուր կատարած են զործեր զորս աշխարհ նմայրած է ։ Իմ անձնական ուսումնասիրութիւններս զիս արդէն առաջնորդած էին այդ տեսողութեան, եւ կը զգայի Նուպարի ազդեցութեան բացարձակ ճշգրտութիւնը ։ Իր անձին ազդեցութիւնը, իր խօսքերը, իր գաղափարին ընդլայնումը մեծապէս զօրացուցին իմ մէջս այդ տեսնելու եղանակը ։ Բայց զգալու եղանակին մէջ տարբերութիւն մը ունէինք, որ բնական էր, եւ որ պատճառ կ'ըլլար որ երբեմն վիճելիք էրարու հետ ։ Ընդունելով հանդերձ որ Սփյլիկ մը կամ Պրոյրերսիս մը մարդկային պատմութեան մէջ աւելի առաջնակարգ դիրք մը ունի, իմ սիրտս աւելի կը մղուէր Աշոտ ողորմածի մը, Լեւոն Աի մը կամ Եղիշի մը եւ Նարեկացւոյ մը, որոնք, թէեւ խոնարհ չըլլանակի մէջ, եւ ընդհանուր մարդկութենէն անդիտուած, կատարած էին սակայն դեր մը աւելի գծուարին ու ինքնատիպ, թերեւս աւելի գեղեցիկ, եւ որոնք հայ, զուտ հայ եղած էին ։

Նուպարի մեծ բաղձանքն էր տեսնել Հայոց պատմութիւն մը գրուած այնպէս ինչպէս ինքը կ'ուզէր Այն Հայոց պատմութիւնը զոր գիտեմք, սուտ մեծութիւններով, պակասներով, սխալներով եւ տգիտութիւններով ակազմուէն, կը զայրացնէր զինքը ։ Գիտական աշխատութիւն մը կ'ուզէր, որ երեւան հանէր Հայուն ճշմարիտ դերը աշխարհի մէջ, անոր կատարած իրաւանքը որդի հայ հողի վրայ ու օտար երկրի մէջ ։ Միջեւ վերջին վայրկեանը, կը կրկնէր, անկեղծ ու անձկագին սպասեմքով մը ։ «Ո՛վ պիտի գրէ իմ ուզած Հայոց պատմութիւնս» ։

Մեծ յուզումներու, մեծ խանդավառութիւններու կարողութիւնը ունէր, ընդհանրապէս աշխարհ հազուապահու՝ մեր ոչ մէկ ժողովուրդի մացող, ամէն աղէտքի առջեւ անհոգ Հայերուն մէջ ։ Հայ նահատակներուն յիշատակին Հ. Ծառմորթիսի ձեռքով Բարիզի Սէնթ-Քյորթիտ եկեղեցւոյ մէջ կազմակերպուած բանգիտար պատմագրին օրը, զինքը տեսայ ինքիբնէ ելած, իր մեծ ազդու դարի աշուղները արցունքով լիցուն, ու այդ հսկայ ծերունին գնաց Փրանսացի կրօնաւորին ձեռքը համբուրեց, իր երախտագիտութիւնը յայտնելու համար ։ —Ու մինչդեռ Հայերէ շատեր եւ ոչ իսկ կը հետաքրքրուին այսօր գիտնալ թէ ինչ քաջութիւններ

զործուեցան Զէյթունի վերջին վեցամսեայ պայքարին մէջ, Նուպար հպարտ հաճոյք մը կը զգար քսան անգամ պատմիլ տարով Ապաշին ու Ազատին, որ ականատես եւ զորակից եղած էին, այդ յեռնական դիւցապներգութեան բոլոր մանրամասնութիւնները. «Երիտաւարութիւն վրաս վրաս կուգայ, կ'ընէր, երբոր Ապաշը Զէյթունի երգերը կ'երգէ ինձի» ։ Եւ ինքն է որ կամք յայտնեց որ Ազատի ծանօթագրութեանց վրայէն Փրանսերէ շարադրեմ Զէյթունի պատմութիւնը, որ հրատարակեցաւ կը ծախքովը ։

Ղարաբաղի Նուպարներէն սերած էր, եւ առիկա կը կրկնէր սիրուն գոռոզութեամբ մը ։ Չամչեանին մէջ իրեն ցոյց տուած էին էլ մը ուր իր նախահայրներուն քաջութիւնները կը յիշատակուէին ։ Ինչէր առաւ Ղարաբաղի վրայ հրատարակուած հայերէն բոլոր գրքերը ։ Գափաք ունէր իր տոհմին պատմութիւնը գրել տալու ։ Կարծեմ նոյն իսկ յանձնած էր երիտասարդի մը այդ աշխատութեան հոգը, բայց հիւանդութիւնը վրայ եկաւ, ու իր այդ բարեպաշտ ծրագիրը անկատար մնաց ։

Գծնդակ ու արտում վախճան մը եղաւ վախճանը այդ մարդուն ։ Լեւանդութիւնէն առաջ, վառարութիւնը զինքը պաշտած էր ։ Յունական պատերազմէն յետոյ, երբ Եւրոպան թողուց որ Թուրքը՝ անխմատ ու լիրբ յաղթանակով մը ուժ վերստանայ, Նուպար յուսահատ ու երկչոտ տրամադրութեան մը մէջ ինկաւ ։ Ատի իրեն ապացոյց մը թուեցաւ որ Եւրոպան ոչինչ պիտի ընէ Արեւելքի քրիստոնեաներուն համար, եւ զգաց որ Թուրքին գոռոզութեան եւ զօրութեան այդ արծաթեմքով վտանգը տանաւ պատիկի ձեռքած էր Հայերուն ալ զխուսն ։ Հաւատքի, խանդի յետին նշույլը մարեցաւ իր մէջը ։ Մեծ իրջնահարութիւն մը, մեծ վախ մը, մեծ գիտութիւն մը զինքը տարամերժաբար պատեցին. «Կը պաղատեմ, կ'ըսէր, յորդորեցէ՛ք Հայերուն որ ոչինչ ընեն, մեռած ձեւանան ։ Եւ իր ոչինչը այս անգամ ո եւ է վերապահութիւն չունէր ։ Եւ ոչ իսկ ուղեց որ Հայութիւնը ծանօթացնող գրքերու հրատարակութիւնը շարունակուի, ինք որ միտ խանդավառօրէն համակիր եղած էր այդ գաղափարին ։ Միջեւ անգամ նեղարտութիւն կը զգար ուսանողներու օգնելու ։ Վշտապատկութիւնները կրնան զգոնել Թուրքը, կ'ըսէր, պէտք է ոչ մէկ պատարագ տալ» ։ Զուգեց նոյն իսկ ո եւ է աջակցութիւն ընել Անանիոսի հիմնարկութեանը ։ Լրագիրները կը

նկատէր իրը գրգռման պատճառ մը, եւ չէր ուզեր պատասխանատուութեան բաժին մը ունենալ։ Բնականաբար համակարծիք չէի կրնար ըլլալ իրեն՝ այդ ծայրայեղ վնասութեան մէջ, բայց կարելի չէր չարդել իր զգացումը, որ յատկ իր. զար պերագոյն խղճահարութենէ մը։ «Հիմա, կ'ըսէր, ուրիշ բան չկայ ընելու բայց եթէ խեղճներուն օգնել, հազարաւոր Հայեր աւսթի են, հազարաւոր որբեր կան, ազգին կեանքը վտանդի մէջ է. ուսանողներէ եւ զբոքեալ առաջ անոնց պէտք է մտածել։» Եւ իր ամբողջ առատաձեռնութիւնը կեդրոնացուց, վերջին օրերուն, իր կարօտ ազգակիցներուն օգնելու։

Հիւանդութիւնը աւարտեց ինչ որ վնասութիւնը սկսած էր։ Այդ զուարթ ու կրակոտ մարդը յանկարծ ընկղմեցաւ պզտ ստուերի մը մէջ։ Տարի մը, սպասեց, ցաւերու մէջ, մահուան։ Միտքը պայծառ մտաւայած էր, եւ իր վիճակին գիտակցութիւնը զինքը ահռելի կերպով չարչարեց։ Հազիւ կարող խօսելու, իր միակ բառը ամէն անգամ որ զիս տեսնէր, «Ինչ լուր Պոլսէն» հարցունէ մը։ Կը սպասէր միշտ ընդհանուր ներումի մը։ Լուրերը, զոր ունէի տալու, տխուր էին։ Եւ զլուրը կախ, մարեցաւ ու հաւաւ խեղճ մեծ մարդը, պայաւորած իր սիրական ընտանիքովը, որ այդ կակժախ ոգեւարը անշուշուց՝ դիցազնական գորովով մը։

Մենք պիտի չմոռնանք այդ դէմքը, եւ անոր աշուտական ու կաթողիկոս բարութիւնը։ Պիտի չմոռնանք այդ ընտարած հոգին, որ ուժ մըն էր՝ զաղափարի մը անբաժանելի կերպով կապուած։ Պիտի յիշենք իր ալեւոր օրնկեր)իանալազդատելի խօսակցութիւնը, անթոյն ու պատկառելիք արամտութեամբ մը լուսաւոր, հասուն մտածեմով մը ամրացած, արեւելից զուցարանի համեղ ու թեթեւ շնորհովը տոգորուն։ Իր պայծառ տեսողութիւնը կեանքի, իր հաւատքը արդարութեան յաղթանակին, իր գործնական ու յետակ ըմբռնումը ազգերու մակտաւորին, իր բովանդակ խորին ու պարզ ճանադողութիւնը պիտի ապրին մեր մէջը, անջնջելի։ Եւ իր յիշատակին լուսազոյն յարգանքը ընծայած պիտի ըլլանք, եթէ կարենանք ծաւալել մեր մէջը բարեբար ազգեցութիւնը այդ իմաստասեր ծայրին, որ, անկեղծ, հանդարտ ու քաղցր չեւտով մը, մէկ քանի որոշ ու բեղմնաւոր ճշմարտութիւններ աւանդեց մեզի։

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

ՆԱՄԱԿ ԽՐԱՒԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Պ. Վլքթոռ Պէտառ, ծանօթացած ըլլալով Աւահիսի մէկ քանի յօդուածներուն, մեզի զբոլած է, հրատարակելու համար, հետեւեալ նամակը։ Մեր խնդիրը, ու մեր զօրազուլութիւնները մեզի չափ, եթէ ոչ մինչեւ աղէկ գիտցող, մեր դատին յաջողմանը մեզի չափ ցանկացող օտար անձնաւորութեան մը այս մէկ քանի տողերը՝ Հայոց ուղղուած՝ կը կարծենք որ կրնան մեր հասարակութեան վրայ գործել ազգեցութիւն մը այնքան օգտակար որքան կազդուրիչ։ Ոչ ոք մոռցած է այն կարեւոր մասնակցութիւնը զոր Պ. Պէտառ բերաւ Յրանալի մէջ հայկական խնդիրը ծանօթացնելու գործին։ Իր յօդուածները Ռըվիլ Տը Բառիին մէջ, զոր յետոյ հրատարակեց Մուշրասին ֆաղափանկութիւնը տիտղոսեան զբքի մը ձեւով, կաշառուած մամուլի մը եւ հայատեաց կառավարութեան մը ընդդիմութեանը հակառակ, վերջնապէս արթնցուցին ի նպաստ Հայոց Յրանալի հանրային կարծիքը, որ արդէն սկըսած էր լուսաւորուիլ հայր Շառմըթի, Սէվ-ոփի, Բլէմանտի եւ ուրիշներու հրատարակութիւններէն։ Պէտառ անձամբ Պոլսի զապած եւ 96ի կողորածէն յետոյ, հայկական թաղերուն, մասնաւոր Հասակագի, տեսարանը աչքով տեսած էր։ Իր նկարագրութիւնը սարսափի ու զայրոյթի կենդանի ազդակ մըն էր, եւ ազդակը լսուեցաւ։ Այսօր, Յրանալ ճշմարիտ գոյնովը տեսած ու հասկցած է հայկական խնդիրը։ Եւ եթէ պարագայներ բերեն որ Եւրոպա մեզմով զբաղիլ ուզէ, Յրանալի հանրային կարծիքը սրտանց մեզի հետ պիտի ըլլայ։ Կրտսէի դէպքերուն ժամանակ, Պէտառ Կրտսէ դնալ, եւ նոյն դերը կատարեց Կրտսէներուն համար։ Պէտառի ազդեցութեան տակ, Հովիս իր հոյակապ ուսումնասիրութիւնը հրատարակեց Ռըվիլ Տը Բառիին մէջ՝ հարուածեւ լու համար Փրանսական կառավարութեան ոճ-բարձր ընթացքը Արեւելքի գործերուն մէջ։ Անկէջ մեր, Կրտսէի խնդիրը, բազմակնիճ պատճառներու երջանիկ արտադրոյթով մը, լուծուած գտաւ, եւ թերեւս օր մը յայտնուի թէ որ ասորիանի կարեւոր եղաւ այն դերը զոր Ռըվիլ Տը Բառիին կատարեց Յրանալի արեւելեան քաղաքականութեան փոփոխման մէջ։ Այս մէկ քանի ծանօթութիւնները տալ հարկ համարեցինք, որպէս զի մեր ընթերցողները մտնեն նշանակութիւնը այն անձին որ այս բարեկամական խորհուրդները կը հաճի տալ մեզի։